

Cs. Gyimesi Éva

Értéktudat és önreflexió

1. Kedvelem ezt a szót: *deríteni*. Roppant érzékletes kifejezés arra a műveletre, amit a bortermelő végez el, ha ad magára, amikor a bort „a benne lebegő szennyező anyagoktól könnyen ülepedő csapadék létrehozásával megtisztítja” (ÉrtSz). Az értelmiség ennek az igénknek inkább az első jelentését használja, azt, amelyik a szellemi munka elvontabb fogalmi mezejébe illik, hiszen a dolga — többek között — *fényt deríteni* valamely ismeretlen avagy bonyolult jelenségre, illetve problémára. Ez az ő teljesítménye, s az alkotó értelmiség egy részét ezért fizetik.

„Deríteni” azonban, ha most a kultúrára vonatkoztatjuk, ennél többet jelent: kritikus alapállást és folytonos önreflexiót. Ez a művelet az értelmiség értékszűrő tevékenysége, amelynek révén — akár önmagát sem kímélve — próbálja „leülepíteni” a kultúrát szennyező, a tisztánlátást zavaró, az értékelést torzító „idegen testeket”, mindazt, amit hatalmi vagy egyéb érdekek vegyítenek a kultúra mint önérték közegébe.

Olykor maga az értelmiség is érdekelt abban, hogy ezt a tevékenységet elmulassza. Példa erre a diktatúra korszaka, amikor a kultúrát átjáró ideológiai ködöt az értelmiség egy része nem kritizálni és eloszlatni, hanem fenntartani igyekezett, talán egzisztenciális megfontolásból, hiszen ha nem teszi, egyszerűen nem tud megélni, mert kívülreked az intézményen. S hogy tompítsa ezzel járó lelkiismereti feszültségeit, elnapolta a saját szerepére vonatkozó józan önreflexiót. Ehelyett a maga számára — erkölcsi kárpótlásul — kitermelte a képviselő- és szolgálatideológiát, miszerint ő, az állami intézményeken belül megmaradva, az elnyomottakért tesz szolgálatot, hiszen a kultúrát — akár a hatalmat kiszolgálva is — valahogy „működtetni kell”. Az önértékelésnek ez a módja főként a humán értelmiséget jellemezte, hiszen körünkben a műszakiaknál is kevesebb esély volt arra, hogy valaki a szakmájában igazán profi legyen, s ne kelljen más természetű elégtételeket, erkölcsi elismerést, ellenzéki érdemeket hajszolnia.

Valljuk be, nem csupán kritikai, de tisztán szakmai szerepét sem tölthette be az a társadalom- vagy irodalomkutató, aki a társadalmi jelenségekre — saját jól felfogott érdekében — nem használt (mert ha közölni akart, nem is használhatott) pontosan kidolgozott, egyértelmű fogalmakat. Kitalált, tetszetős metaforáinak fátyla alatt csak részben derülhetett fény arra, miben is vagyunk, mi történik a társadalomban, milyen is ez a kultúra. Márpedig kétséges, hogy a nyugati szaktársak értenék azt a rejtőzködve védekező belterjes és cinkos nyelvhasználatot,

mely a hatvanas évek végétől kezdve a romániai magyar kultúrában helyzetünk és alapvető problémáink megnevezésére kialakult.

Ezt a fülledt belterjességet külön fokozta, hogy a legégetőbb kérdéseket érintő véleménykülönbségek szinte automatikusan elfojtódtak, úgy szólván lehetetlen volt valamiről is vitatkozni anélkül, hogy magunkat avagy partnerünket ki ne szolgáltassuk. Kialakult — babitsi diagnózissal élve — a „védekező kollektivitás” görcse: a különvélemény már-már közösségellenes bűnnek minősült, konszenzusra törekvő párbeszédnek helyett tekintélyelvű műfaj, a monológ vált uralkodóvá. Véleményem szerint kultúránkat még ma is megüli a lefolytatlan, végig nem vitt viták lepedéke, a szóvirágos homály, mely az egykori vitapartnerek tényleges álláspontját elfedi, és jóhiszemű kibeszélések helyett gyanakvóan méregetjük egymást. Ám az is kérdés, hogy itt vannak-e még az egykori legméltóbb vitapartnerek, nem közülük került-e ki az az elit, amelyik ma már Erdélyen kívül él? Legtöbbjüknek most más problémáik vannak, mi pedig — kisebbségben — ugyanazokkal küszködünk.

2. Mert változott-e valami? A történelmi fordulat után bekövetkezett intézményalapítási lendülettel viszonylag szélesre tárult a nyilvánosság, de a kultúra „derítésre” vár. Az értelmiség túlnyomó része ugyanis nem nézett szembe a diktatúra alatt betöltött felemás szerepével, és még mindig abban a hiszemben él, hogy neki nem szakmája, hanem társadalmi megbízatása van. Holott a viszonylagos demokráciával a képviselő kérdése is úgy-ahogy helyére került: csak az nevezheti magát képviselőnek, akit megválasztanak. A diktatúrából átmentett önjelölt „képviselői” szerep nyilvánvalóan válságba jutott, mert közösségi érvényessége kérdésessé vált. Viszont a határok megnyitásával a kisebbségi értelmiség bekerült a maga természetes közegébe, a viszonylag akadálytalanul áramló magyar és egyetemes kultúrába. És itt előbb-utóbb csak az a minőség mérettetik meg, ami a kultúra számára egyedül fontos: a szakmai teljesítmény, a szellemi produktum, aminek, mint ilyennek, a társadalom számára értéke van.

A megkülönböztetés, ami eddig talán kényszerűség volt, hogy tudniillik van az ősszmagyar kultúra és ezen kívül a kisebbség kultúrája, amely azért egy kicsit más, nos, ez a különbségtétel tarthatatlanná vált, vagy hamarosan azzá válik. A közönség számára megszorított választékban csak az az érték fog elkelni, ami érdeklődésre tarthat számot azon túl is, hogy Erdélyben hozták létre.

És miért ne? Információhiányra többé nem illik hivatkozni: ma már csak az nem szerezhethet meg forrásműveket vagy külföldi ösztöndíjat a szakmai önképzésre, aki élehetetlen vagy szellemileg is képtelen rá.

Ugyanez érvényes azokra is, akik nem közölnek a rangos magyar vagy nyugati folyóiratokban. A szakmai versenyképesség, főleg a mai fiatalok számára, egyre inkább a tehetségen és kitartáson fog múlni. A tanulási lehetőségek vonzáskörzete máris átlépi az anyaország határait, és ha a megcélzott szakmát, teszem azt, Oxfordban érdemes tanulni, az erdélyi diák csupán az anyaországiak példáját követi majd, amikor ösztöndíjas-ként ő is oda megy. A kettős értéktudat alapja megszűnőfélben van tehát, talaját veszti az az értelmiségi, aki eddig másodállásban művelte tulajdonképpen foglalkozását, mert főleg abból élt, hogy ő a nemzeti kultúrától elszigetelt, védelemre szoruló kisebbség „képviselője”.

Elkerülhetetlen a feladat: az értéktudat kritikája és az őszinte önreflexió. Mert kérdésessé vált az egész úgynevezett „kisebbségi kultúra” önálló státusa, és benne a mi helyünk, az értelmiségiek szerepe is, akik haszonélvezői lehettünk annak a kettős mércének, amelynek alkalmazása a magyar kultúra mesterséges megosztottságának zordabb éveit alatt talán még indokolt volt.

Ha nem lenne így, e kérdésekkel akkor is nekünk kellene legelőször szembenéznünk, mert kultúránk átvilágítását, az elmulasztott önreflexiót, a „magunk revízióját” nem helyettesíthetik sem a történelmi helyzetből adódó mentségeink, sem az engedékeny anyaországi közvélemény elismerései. az utóbbi ugyan csábító konjunktúrát kínál azon keveseknek, akik jobbára szakmán kívüli érdemeik okán, talán a túlélés hőseiként, most bevonulhattak egy élő panoptikumba, amelyet szentélyhez illő áhítattal szabad csak megközelíteni. De többségünkre kegyetlen verseny vár a szellemi értéktermelés piacán.

3. Az irodalmi értéktudatot nem lehet kiszakítani az előbb felvázolt tágabb keretből, abból a kényszerűen kialakult helyzetből, amelyben a művelődés minden területe az uralkodó ideológiák függvényévé vált. Viszonylag könnyű annak az irodalomnak az újraértékelése, amelyet nemzetietlen, osztályharcos sematizmusa miatt nagyon kevesen érezhettek a magukénak. A diktatúra utolsó éveiben amúgy is kettős kánon érvényesült már: tanár és diák hallgatólagos egyezménye szerint világos volt, hogy a tankönyvből mit érdemes és mit nem érdemes megtanulni, szerkesztők és olvasók viszonyában is egyértelmű volt, hogy a lapok első oldalát nem elolvasásra szánták. Ám sokkal nehezebb azoknak az értékeknek a mai helyzetből történő megmérése, amelyeket az utóbbi évtizedekben a magukénak érezhettünk, mert ezekhez a veszélyeztetett kisebbség ideológiája tapadt.

Azok a művek vagy életművek, melyek ideológiát hordozhattak pusztán azzal is, ha bennük a mi-tudat kifejeződött, olyan összetartó erővé

váltak, mintha a betiltott nemzeti szimbólumokat helyettesítenék. Ezért az esztétikai élmény személyes átéléséhez többnyire hozzáadódott a — más módon ki nem fejezhető — kollektív összetartozás érzése, ami a rendszeres elfojtás következtében egy katarzissal is felért. Az ily módon kiváltott élmény ideológiai értéke sok esetben nagyobb hatású volt, mint a mű önértéke, vagyis az, aminek a kisebbségi helyzettől függetlenül is érvényesnek kellett lennie: az esztétikum. Minden biztonnyal gyakran az ideológiai érték, az a nagyon is belülről jövő impulzus volt a döntő, ami közösségvállalásra indított azokkal, akiknek helyzete, szenvedése a műben kifejeződött. És akkor eltűnt az elmélet és az esztéta-szigor: a közösség egy tagja volt csupán az ember, akit a szabadság hiánya a szép iránti éhségnél is jobban szorongatott. És — túl minden kritikán és önreflexión — ki érzi magát feljogosítva arra, hogy eldöntse, melyik érték volt a fontosabb: a szépség személyes megtapasztalása avagy a szolidaritás azokkal, akik rabságban élnek?

Az irodalmi köztudat az utóbbi évtizedekben esztétikai értéként kanonizált olyan műveket is, melyeknek elsődleges értéke az általuk hordozott — az irodalmon kívül úgyszólván megfogalmazhatatlan — nemzeti, kisebbségi ideologikum. Értékük újra és újra igazolódni látszott, különösen a közösségi együttlétre alkalmat adó és egyre ritkább rendezvényeken, amikor az adott irodalmi szöveg, vers avagy színmű már-már a vallásos rítus erejével kovácsolta egy lélekké az alkalmi közösséget, mintegy a nemzeti egzisztencia alapélményét sugallva: „íme, megmaradtunk, együtt vagyunk”. Ezen — ismerve a körülményeket — nem is lehet csodálkozni. És érthető, bár korántsem pozitív jelenség, hogy olyan művek, amelyek egyszerűen a gyönyöködtetés, a játék, a személyes szabadság megélésének tárgyául kínálkoztak, s ezért nem illettek az ideologikus elváráshorizonthoz, háttérbe szorultak a köztudatban. De ebben közrejátszott az a kritikai gyakorlat is, amely, ugyancsak érthető okokból, kiemelten forgalmazta a szolgálat-ideológiát kifejezésre juttató műveket. Így a rituális közösségi élmény, ha mégoly rejtett formában is, a „ministráló” műkritikában mindegyre megismétlődött.

4. Ebben a kulturális és irodalmi közegben ideologikus gesztussá lett, ha valaki komolyan vette, hogy az irodalom elméleti vagy tisztán esztétikai szempontból is szemlélhető.

Persze, valóban naivitás volna azt hinni, hogy a műközpontú irodalomelmélet forgalmazása Erdélyben megmaradhat annak, ami: az adott pillanatban termékenynek ígérkező elméleti irányzatnak. Ami másutt a szakma éppen aktuális, kötelező leckéje volt, és feltétele az egyetemi vagy kutatói kompetenciának, az itt valamiféle „szcientizmus” látszatá-

ba bújtatott menekülésnek számított azoktól a gondoktól, melyekkel naponta küszködött a ember. Az irodalom vagy egy adott mű öntörvényűségét firtatni olyan helyzetben, amikor az irodalom az egyetlen eszköz arra, hogy identitásunkat kifejezzük, mondhatni fényűző finnyáskodás. Szétválasztani a kritikában — a pontosság kedvéért — azt, ami két különböző dolog: a mű esztétikai minőségét és az ideologikus mondani-valót, ezen a tájon korántsem szakmai kötelességnek, hanem „esztéta prüszkölésnek” volt minősíthető.

És egyáltalán, ugyanaz történt jobbra itt is, mint egész kultúránkban: az értékek kényszerű egybemosása, felcserélése, a szakértelemből fakadó kritikussabb differenciálás alárendelése a közösségi sorsvállalásnak. Ebből pedig szükségszerűen következett, hogy az egymással össze nem mérhető irodalmi értékek pluralizmusa helyett egy rövid, hetvenes évekbeli időszak kivételével, egyetlen értékrend uralkodott: az, amelyik az ideologikus elváráshorizontnak megfelelt.

Ezek a gondok, úgy hiszem, nem csupán a romániai magyar irodalom művelőjének gondoljai. Az egyetemes magyar irodalom újrászervezésének folyamatában elkerülhetetlen, hogy szembenézzünk az értéktudat ilyen és ehhez hasonló torzulásaival. A kolozsvári konferencia — többek között — ezzel a céllal szerveződött.

1992 július—szeptember